

بسمه تعالی

دکتر محمدحسن مقدس جعفری *

بررسی علل مهاجرت‌های روستائیان به شهرها در ایران از اصلاحات ارضی تا انقلاب اسلامی (۵۷ - ۱۳۴۱)

مقدمه:

جوامع مختلف با توجه به سطح توسعه اقتصادی و تغییرات اجتماعی در مراحل مختلف با چابجایی جمعیت مواجه می‌شوند که در اصطلاح به آن " مهاجرت " می‌گویند. در کشورهای توسعه یافته و صنعتی که توسعه اقتصادی آنها از قرون گذشته آغاز شده مهاجرت روستائیان به شهرها پشت سر گذاشته شده و یامی توان گفت از شدت آن کاسته شده است ، در حالیکه جوامع در حال توسعه مرحله اولیسه مهاجرت‌های روستائی را طی میکنند.

طبق بررسی های سازمان ملل ، آهنگ مهاجرت ده نشینان به شهرها رو به افزایش است. در سال ۱۹۶۵ تعداد جمعیتی که در شهرها متمرکز بوده برابر هفتصد و سی و پنج میلیون نفر یعنی $\frac{1}{4}$ جمعیت کل کره زمین بود. در حالی که در سال ۱۹۸۵ این نسبت به $\frac{1}{3}$ میرسد. (۱) "تزايد سریع جمعیت شهرها و جذب روستائیان به مناطق

* عضو هیات علمی گروه علوم اجتماعی دانشگاه شهید باهنر کرمان

شهری یکی از خصوصیات عصرماست. " (۲) براساس نظریه توماس سووه، " چون کارگر و نیروی انسانی لازم برای ده، رفته رفته کمتر می‌گردد، پیدامی‌کند، خروج یا مهاجرت دسته جمعی کشاورزان به سوی شهر و صنعت تا حدودی احترازناپذیر است. " (۳)

به طور کلی مهاجرت‌های روستایی ایران را از لحاظ کمیت، کیفیت، ابعاد، ویژگی و علل می‌توان به سه دوره مختلف تقسیم بندی نمود: دوره اول شامل مهاجرت‌های روستایی قبل از اصلاحات ارضی است. دوره دوم شامل مهاجرت‌های روستایی از اصلاحات ارضی تا انقلاب اسلامی می‌شود که مورد بحث و بررسی مقاله حاضر است و دوره سوم مهاجرت‌های روستایی بعد از انقلاب اسلامی را شامل می‌شود. از آنجاکه مهاجرت حتی در کوچکترین مقیاس، براساس شرایط اجتماعی - اقتصادی و سیاسی حاکم بر جامعه صورت می‌پذیرد و این حرکت به نوبه خود بر شرایط اجتماعی - اقتصادی و سیاسی حاکم بر دو محیط مبداء و مقصد مهاجرت اثر می‌گذارد. بنابراین جهت بررسی علمی علل مهاجرت‌های روستایی ایران ابتدا باید شرایط اجتماعی - اقتصادی و سیاسی جامعه ایران را در دوره مورد نظر در روستا و شهر به طور مختصر مورد تحلیل قرار داده و به ارتباط آن با مسئله مهاجرت بپردازیم.

جامعه روستایی ایران بعنوان فرستنده مهاجر (مبداء):

کشور ایران با وسعتی معادل ۱۶۴۸۰۰۰ کیلومتر مربع از اراضی قابل کشت محدودی برخوردار است. کمی نزولات آسمانی و تبخیر شدید آن در سطح کشور باعث گردیده است که بخش کشاورزی به وضعی ناامن از نظر اقتصادی و متکی به شانس تبدیل شود. به همین دلیل نقش آب در کشاورزی بسیاری از مناطق ایران نقشی تعیین کننده است. علاوه بر این مسئله که خود بیانگر موقعیت متزلزل کشاورزی

ایران است ، روابط اقتصادی حاکم بر روستا ، تعیین کننده شیوه زندگی روستائیان ایرانی بوده است.

تا قبل از اصلاحات ارضی نظام بزرگ زمین داری در روستاهای ایران حاکم بوده و بهره‌کشی از طریق جبر غیراقتصادی انجام می‌گرفت. در این نظام مالک تا حد زیادی بر جان و دارایی رعیت تسلط داشت. رعیت مجبور بود که در مکان مشخص و برای ارباب معینی کار کند و به ارباب بهره مالکانه (کار - جنس - پول) بپردازد.

علاوه بر آن می‌توان گفت که قبل از اصلاحات ارضی تغییر و تحول در روستاهای ایران بندرت صورت می‌گرفته است. " سازمانهای روستائی به جهت محافظه کاری مالک و نمایندگان او کمتر دستخوش تغییر میشده و از ثبات بیشتری نسبت به سازمانهای شهری برخوردار بوده است. " (۴)

" در جامعه‌های کشاورزی ، نوع اقتصاد و ویژگیها و مقتضیات آن از تحرک مکانی افراد جلومی‌گیرند.... کشاورز روستایی جز به قصد زیارت و یا خرید و فروش جزئی در شهر مجاور و یا روستاهای پیرامون از روستای خود بیرون نمی‌آید ، در واقع روستائیان جز در مسواورد معدود و استثنایی که بعلی (حوادث طبیعی یا عوامل اجتماعی) از زمینشان کنده می‌شوند، ترک یار و دیار نمی‌گویند و به شهرها روی نمی‌آورند. " (۵)

در نتیجه مسئله مهاجرت روستائیان قبل از اصلاحات ارضی به صورتی که در سالهای بعد از اصلاحات ارضی یعنی از آغاز دهه ۴۰ به بعد مطرح است چهره نمی‌نماید. البته این قول دلیل این نیست که در این دوره به هیچ وجه مهاجرتی صورت نمی‌گرفته است، چرا که وضع نابسامان اقتصادی و اجتماعی حاکم بر روستا باعث مهاجرت روستائیان به شهرها می‌شده است.

بعد از اصلاحات ارضی به دلیل تغییرات و تحولاتی که در روستا

و شهر (مبدأ - مقصد) به وجود آمد، آهنگ مهاجرت روستائیان به طرف شهرها را بسیار سریع‌تر نمود و از این زمان است که مهاجرت به عنوان یک مسئله و مشکل حاد اجتماعی مطرح شده و بی‌آمدهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن نیز به عنوان مشکلات ثانویه نمود پیدا می‌کند.

اصلاحات ارضی ایران در سه مرحله به قرار زیر صورت گرفت:

مرحله اول اصلاحات ارضی از اسفند ماه سال ۱۳۴۰ آغاز شد.

در این سال قانونی به تصویب رسید که مالکین دهات شش‌دانگی را موظف می‌کرد که به جزیک ده شش‌دانگ یا شش دانگ از دهات مختلف، بقیه را به دولت بفروشند و دهات خریداری شده توسط دولت بر اساس نسق زراعی بین زارعین تقسیم می‌شد.

مرحله دوم آن از دی ماه ۱۳۴۱ آغاز شد و در این مرحله قانون،

صاحبان دهات دانی و خرده مالکین را موظف به فروش اراضی، یا اجاره سی ساله به کشاورزان و یا خرید حقوق کشاورزان با رضایت آنان و یا تقسیم به نسبت بهره مالکانه میان خود و زارعین نمود. تشکیل واحد سهامی زراعی نیز در این مرحله مطرح گردید.

مرحله سوم، که قانون آن در آذرماه ۱۳۴۷ به تصویب رسید، به موجب حکم کرد که زمین‌های مورد اجاره را به روستائیان بفروشند و یا به نسبت بهره مالکانه میان خود و زارعین تقسیم نمایند. (۶)

"اصلاحات ارضی ایران ظاهراً" با سه هدف اقتصادی، اجتماعی و سیاسی قرین بوده است. هدف اقتصادی اصلاحات ارضی به قرار زیر بود:

- ۱- بالا بردن قوه خرید زارعان
 - ۲- پیدا کردن بازار برای تولیدات صنایع شهری
 - ۳- افزایش محصولات کشاورزی
 - ۴- استفاده از نیروی انسانی اضافی روستائیان در صنایع شهری. (۷)
- اهداف سیاسی و اجتماعی آن از اهمیت زیادی برخوردار نبود،

زیرا "اولا" به نظر می‌رسید که قبل از اجرای هرگونه اصلاحات لازم است که از قدرت سیاسی مالکان بزرگ در ایران کاسته شود. ثانياً "اجرای اصلاحات ارضی سبب ایجاد یک پایگاه اجتماعی در میان روستائیان برای رژیم وقت می‌گردید. ثالثاً "طبقه‌ای از زارعان مرفه به وجود می‌آورد." (۸) زیرا در ایران مالکان نه تنها از موقعیت اقتصادی بسیار برخوردار بودند بلکه در سیاست هم قدرت و نفوذ شایان توجهی داشتند. " مالکیت ارضی منبع اصلی قدرت سیاسی در ایران بشمار می‌رفت. " (۹)

در یک ارزیابی کلی از اصلاحات ارضی ایران، می‌توان گفت که این اقدام به طور کلی نه تنها به نفع کشاورز ایرانی و کشاورزی ایران نبود بلکه یکی از عوامل عمده از هم پاشیدگی کشاورزی سنتی جامعه ایرانی محسوب می‌شود زیرا اولاً زمین‌هایی که بین کشاورزان تقسیم گردید به دلیل قطعه قطعه شدن در اغلب موارد کفاف زندگی روزمره آنها را که با قناعت نیز توأم است نمی‌داد. " میزان زمینی که زارعان دریافت کردند در اکثر موارد برای گذران یک زندگی بخور و نمیر کافی نبود. زمین زیرکشت بیش از ۴۰ درصد از زارعان، از ۲ هکتار تجاوز نمی‌کرد در حالی که متوسط زمین برای امرار معاش یک خانواده روستایی غیر از مناطق شمالی ایران حدود ۱۰ هکتار است. " (۱۰) ثانياً " قدر مسلم آن است که تقسیم اراضی را در کلیت باید به عنوان یک تحول همه جانبه تلقی کرد و نباید آنرا منحصر به تقسیم زمین بین روستائیان نمود. در ایران حتی اگر اراضی تقسیم شده بین روستائیان از نظر اندازه کافی بود باز هم بسیاری از مشکلات مذکور وجود می‌داشتند، چرا که " اندازه مطلوب مزرعه به عوامل گوناگون همچون سطح تکنولوژی، نسبت نیروی کار، درجه آگاهی و مهارت دهقانان و خدمات حمایت کننده بستگی دارد، بدینگونه اصلاحات ارضی زمانی به افزایش تولید توفیق می‌یابد که تغییراتی در شیوه تولید ایجاد نموده و دهقانان را به طرق

مختلف حمایت نمایند. وظیفه هربرنامه، اصلاحات ارضی ایجاد و تقویت نیروی محرکه‌ای به منظور پذیرفتن شیوه‌های تکنولوژی جدید به وسیله کشاورزان است. " (۱۱)

سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف کشاورزی بعد از اصلاحات ارضی :
 با قطعه قطعه شدن اراضی کشاورزی بعد از اصلاحات ارضی مشکل سرمایه‌گذاری در مراحل مختلف زراعی، مطرح شد و این مهم به عهده شرکت‌های تعاونی گذاشته شد. ماده ۱۳۲ اصلاحات ارضی مصوب ۱۳۴۰/۱۰/۱۹ که در تاریخ ۱۳۴۱/۸/۱۵ در آن اصلاحاتی بعمل آمد در مورد وظایف شرکت‌های تعاونی می‌گوید: " امور مشترک کشاورزی دیه‌های تقسیم شده، از قبیل نگهداری قنوات و انهار، استفاده از ماشین‌آلات و عملیات دفع آفات نباتی و حیوانی و امثال آن به وسیله شرکت‌های تعاونی انجام خواهد شد. " (۱۲) در حالی که بر اساس پژوهش‌ها و مشاهدات انجام شده دیده شد که شرکت‌های تعاونی با عملکردهای دیگری در روستاها فعالیت می‌نمودند. " شرکت‌های تعاونی در عمل بیشتر محدود به تأمین اعتبارات کوتاه مدت، توزیع نفت و در مواردی تهیه کود شیمیایی و برخی کالاهای دیگر بوده است. " (۱۳) به این ترتیب عدم توانایی روستائیان صاحب زمین در سرمایه‌گذاری لطمات فراوانی به بخش کشاورزی وارد آورد. " پس از اصلاحات ارضی که دست مالکان از روستاها کوتاه گردید، شرکت‌های تعاونی نیز نتوانستند آن چنان که باید خلاء مالک را در روستاها پر کنند و در موارد لزوم به زارعان برای کشت و زرع و آبیاری وام بدهند. " (۱۴)

طبق مطالعاتی که بعمل آمده نسبتی بین میزان بهره‌وری از منابع آب و ابعاد خانواده در روستاهای ایران بدست آمده است. برای مثال در دهکده فردیس از توابع ورامین با ۳۱۰ نفر جمعیت و ۴۹ خانوار نسبتی بین ابعاد خانواده و میزان حبابه بدست آمده، بدین مفهوم که

به نسبت افزایش حقا به ، ابعاد خانواده بزرگتر می شود. در خانوارهایی که از میزان کمتری حقا به برخوردارند، نوعی تنظیم خانواده و مهاجرت مشاهده شده است.

جدول شماره ۱

متوسط افراد خانوار به تفکیک میزان حقا به در دهکده فردیس (۱۵)

شرح	تعداد جمعیت	تعداد خانوار	درصد افراد ده	متوسط افراد خانوار
۵/۱ و ۳ ساعت حقا به	۵۶	۱۰	۲۰/۴٪	۵/۶
۶ ساعت	۲۱۷	۳۴	۶۹/۴٪	۶/۳۸
۱۲ ساعت	۱۹	۳	۶/۱٪	۶/۳۳
۲۱ ساعت	۱۸	۲	۴/۱٪	۹
جمع	۳۱۰	۴۹	۱۰۰	۶/۳۲

عدم توانایی کشاورزان در سرمایه گذاری تنها منحصربه آبیاری نبود. این ناتوانایی در سایر قسمتها نیز مشاهده می شد. طبق تحقیقاتی که بین ۸۷۳ زارع از مناطق مختلف روستایی ایران بعمل آمده است تنها ۷۷ نفر از آنها توانایی پرداخت هزینه های کشاورزی را بدون دریافت وام داشته اند.

جدول شماره ۲

توانایی زارعان برای پرداخت مخارج کشاورزی (۱۶)

درصد فراوانی	فراوانی	شرح
۸/۹٪	۷۷	تعداد افرادی که توانایی پرداخت مخارج کشاورزی را دارند.
۹۱/۱٪	۷۹۶	تعداد افرادی که توانایی پرداخت مخارج کشاورزی را ندارند.
۱۰۰٪	۸۷۳	جمع

از طرف دیگر بعلت محدود بودن میزان اعتبارات کوتاه مدت شرکت‌های تعاونی و بانک کشاورزی، قسمت اعظم آن صرف امرار معاش و خرید کالاهای مصرفی روستائیان می‌شده است. (۱۷)

وسعت اراضی تقسیم شده:

همانطور که ذکر گردید، مشکل عمده کشاورزان بعد از اصلاحات ارضی قطعه قطعه شدن و محدود بودن اراضی کشاورزی است. قبل از اصلاحات ارضی، مالک ارضی خود را به قطعاتی تقسیم کرده و بر اساس قانون مزارعه در اختیار رعایا قرار می‌داد. مزارعه مبتنی بر عوام‌مل پنجگانه (زمین - آب - گاو - کار - بذر) قرار داشت و طرفین مزارعه باتوجه به تعداد عوامل عرضه شده از محصول سهم می‌بردند. دو عامل

آب وزمین پیوسته از طرف مالک عرضه می‌گردید و سه عامل دیگر ———
 بادر نظر گرفتن نوع کشت و مکان آن از طرف رعایا عرضه می‌شد. گاهی
 اوقات زارعین تنها با یک عامل، یعنی کار وارد مزارع می‌شدند.

در اغلب روستاها، برای حفظ ارتباط با مالک و حداکثر استفاده از
 منابع آب، مابین روستائیان نوعی واحدهای کار زراعی جمعیتی
 تشکیل می‌شد. این واحدها را (بنه) می‌نامیدند، که طبق ضوابط
 مشخص و معین گروههایی از زارعین را در بر می‌گرفت، تعداد بنه‌ها
 در هر ده و تعداد افراد بنه، بستگی به مقدار زمین و آب هر منطقه
 داشت. (۱۸) بعد از اصلاحات ارضی بسیاری از بنه‌ها از بین رفتند
 و در بعضی از آنها تغییراتی رخ داد.

با اجرای اصلاحات ارضی کلیه زارعینی که صاحب نسق بودند،
 صاحب زمین شدند. مقدار اراضی و ترتیب آن بستگی به وسعت و ترتیب
 اراضی داشت که سه سال قبل از اصلاحات ارضی در آن کار می‌کردند،
 در نتیجه پاره‌ای از زارعین، صاحب قطعات بسیار کوچک و گروهی نیز
 صاحب قطعات پراکنده شدند. کوچکی و پراکندگی قطعات اراضی
 و از هم پاشیدگی واحدهای تولید جمعی مانند بنه، بهره برداری از این
 اراضی را غیر اقتصادی می‌نمود. بنابراین بعلت وسعت کم و پراکنده بودن
 اراضی مزروعی سرمایه‌گذاری در بخشهای مختلف کشاورزی برای زارعان
 مقرون به صرفه نبود (مشروط بر اینکه سرمایه‌ای در کار بوده باشد).
 بنابراین در بیشتر نقاط منجر به فروش یا اجاره زمین‌های تقسیم شده
 و مهاجرت زارعین به شهرها می‌شد. "طبق مطالعاتی که در شمال ایران
 صورت گرفته است، درصد مهاجرین نسبت به کل جمعیت ده در بیست
 زارعین که کمتر از ۱/۵ هکتار زمین در اختیار داشته‌اند ۶۰ درصد
 و متوسط بعد خانوار ۵/۴ بوده است و برای صاحبان اراضی بیش از ۴ هکتار
 ۲۷ درصد و متوسط بعد خانوار ۷/۶ بوده است." (۱۹)

توانایی و میزان سرمایه‌گذاری بستگی به وسعت اراضی متصرفی

دارد، بدین معنی که هرچه وسعت اراضی بیشتر باشد قدرت و توانایی سرمایه گذاری نیز بیشتر است. جدول زیر که از نتیجه تحقیقات دکتر اسماعیل عجمی در سه روستای منطقه فارس (ده بید - کوه سبز - فالونگ) در سال ۱۳۴۸ استخراج شده است ، این نظرات تأیید می‌کند. (۲۰)

جدول شماره ۳

میزان سرمایه‌گذاری در کشاورزی با توجه به مقدار زمینی
و سطح درآمد در سه روستای فارس

طبقه‌بندی	مقدار متوسط زمین به هکتار	سطح درآمد به ریل	میزان سرمایه‌گذاری درصد	درصد تشکیل‌دهنده
تلمبه‌کار	۱۵/۲	۱۱۲۸۴۵	٪۶۶	٪۱۲
دهقان	۱۰/۴	۴۹۸۷۰	٪۱۹	٪۳۵

چنانکه در جدول فوق مشاهده گردید، تلمبه‌کاران بازمینی معادل ۱۵/۲ هکتار ، از رقم ۱۱۲۸۴۵ ریل درآمد برخوردارند و ۶۶ درصد آن را صرف سرمایه‌گذاری می‌نمایند و دهقانان که ۳۵ درصد کل افسراد ده را تشکیل می‌دهند، با ۱۰/۴ هکتار متوسط اراضی تحت اختیار از ۴۹۸۷۰ ریل درآمد سالانه برخوردارند و ۱۹ درصد آن را سرمایه‌گذاری می‌کنند.

در بعضی از نقاط ایران زارعین اقدام به یکپارچه کردن اراضی نمودند تا بدینوسیله نقص کوچک و محدود بودن قطعات و پراکندگی آنها را جبران نمایند، ولی با وجود این نتوانستند از نظر تأمین اشتغال

و مخارج تمام زارعین موفق باشند و در نتیجه برخی از زارعین مجبوره ترک زادگاه خود و مهاجرت شدند. آنچه گذشت خلاصه‌ای بود از شرایط و موقعیت اقتصادی اجتماعی روستاهای ایران بعنوان فرستنده مهاجر بعد از اصلاحات ارضی سال ۱۳۴۱.

مشکلات و مسائل مذکور و در نتیجه مهاجرت سیل آسایش روستائیان به شهرها دولت را ظاهراً " به ارائه راه حل‌هایی واداشت، از جمله مهمترین این راه حل‌ها تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی و واحدهای کشت و صنعت بود که مختصراً " به شرح آنها می‌پردازیم .

شرکت‌های سهامی زراعی: (۲۱)

در سال ۱۳۴۶ قانون تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی به تصویب رسید و در نخستین ماه‌های سال ۱۳۴۷ به مرحله اجرا درآمد. اهداف تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی منحصرأ " به قرار زیر مطرح گردید:

فراهم نمودن موجبات افزایش درآمد سرانه کشاورزان و فراهم نمودن امکانات همه جانبه برای به کار بردن ماشین‌آلات کشاورزی در امر تولید محصولات کشاورزی و حداکثر استفاده از نیروی انسانی موجود در روستاها در قطب کشاورزی و صنعتی مملکت و برای جلوگیری از خرد شدن و تقسیم اراضی مزروعی به قطعات غیراقتصادی و افزایش سطح زیرکشت کشور با استفاده از اراضی بایر و موات و مسلوب المنفعه.

واحدهای کشت و صنعت :

از دیگر برنامه‌های دولت وقت ، توسعه واحدهای کشت و صنعت بود. این واحدها توسط بخش خصوصی و دولتی تأسیس شده بود. مکانیسم عمل این واحدها بر مبنای خرید یا اجاره طویل‌مدت واحدهای کوچک زراعی از کشاورزان و تشکیل اراضی یکپارچه به منظور تأمین نیاز واحدهای صنعتی در منطقه بود. در این جریان کشاورزان به کارگر تبدیل

می‌شدند و در بخش کشاورزی و صنعت به استخدام درمی‌آمدند. عدم انطباق طرح‌های مختلف در دست اجرا با نیازهای منطقه درپاره‌ای از نقاط روستایی مشکلات دیگری را به همراه داشت. مثلاً " طرح خانه سازی کشته و صنعت مغان برای اسکان شاهسون‌ها و عدم انطباق آن با ویژگی اسکان و محل سکونت آنها که با اشکالات زیادی مواجه شد.

با تشکیل واحدهای بزرگ تولیدی، موضوعی که از نظر برنامه ریزان وقت دور بود و یا عمداً به آن توجه نمی‌کردند، امکانات نیروی انسانی در مناطق مختلف و نقش زنان، مردان و حتی کودکان در مراحل مختلف تولید زراعی سنتی بود. برای مثال تبدیل زمین‌های تحت کشت پنبه مغان به مزارع مکانیزه سویا علاوه بر محاسبات اقتصادی، بررسی موقعیت زنان روستایی که در برداشت پنبه نقش موثری داشتند و یک تا دو ماه از سال را به این کار مشغول بودند، نادیده گرفته شد. همین طور با تشکیل واحدهای مجتمع و مدرن گوشت و شیر در کشت و صنعت مغان، حیات اقتصادی - اجتماعی دامداران منطقه و قسبایل شاهسون را که رشته‌های حیاتی‌شان به دامداری وابسته بود، دچار ابهام نمود. با توجه به اینکه قطب جذب کننده این نیروی اضافی هنوز به وجود نیامده بود، خرید اراضی زارعان نیز بدون آنکه تأسیسات کافی برای جذب آنان در منطقه به وجود آمده باشد، نمی‌توانست از مهاجرت سیل‌آسای روستائیان به شهرها جلوگیری کند. از طرف دیگر در هیچیک از این پروژه‌ها، محلی برای خوش نشینان بی زمین و کارگران کشاورزی پیش‌بینی نشده بود. واقعیت این است که این قشر به بوتسه فراموشی سپرده شده بودند و به دلیل فشار غیرقابل تحملی که به آنها وارد شده بود جای تعجب نیست که آهنگ مهاجرت در بین خوش نشینان شدید تر باشد.

به تجربه ثابت شده است که اگر در روستاها، کاردومی که بتواند لاقلاً از نظر اقتصادی نیازهای روستائیان را برآورده کند، وجود داشته

باشد ، نرخ مهاجرت روستائیان کمتر از نقاط دیگر خواهد بود. " طبق تحقیقاتی که انجام شده ، در مناطقی که قالی بافی رونق دارد مانند حاشیه کویر و نقاط دیگر ، این صنعت تا حد زیادی ضعف اقتصادی روستائیان را جبران کرده است. " (۲۲)

آنچه که آمد خلاصه‌ای بود از موقعیت اقتصادی - اجتماعی جامعه روستایی ایران در دوره مورد بحث ، حال اگر نقصان ابتدایی ترین امکانات رفاهی ، بهداشتی ، آموزشی و تفریحی ... را نیز به آن اضافه کنیم تصویری بدست خواهد آمد که دقیقاً "گویای نیروی دافعه‌ای است که در روستاهای مملکت وجود داشت و از عوامل مهم و عمده مهاجرت روستائیان به شهرها در دوره مذکور محسوب می‌شود. به قول دکتر بهنام و دکتر راسخ ، " به نظر می‌رسد که دپیه‌های امروز ایران با دپیه‌های شش هزار سال قبل از نظر شکل و سیما فـسـرق مهمی ندارند ، همان خانه‌های حقیر گلی و خشتی ، کوچه‌های نامنظم ، درهای کوتاه منازل و پنجره‌های غیر متعدد ، از آن زمان تا کنون باقی مانده است " (۲۳)

جامعه شهری ایران پذیرنده مهاجر (مقصد) :

در توجیه مسئله مهاجرت در دوره مورد بحث همواره تکخال صنعت رو شده بود. به بیان دیگر افزایش بی رویه جمعیت شهرها و مشکلات حاصل از آن خصوصاً " در شهرهای بزرگ ایران با قفسه صنعتی شدن و نیاز این موسسات صنعتی به نیروی کارگر لوث شده بود ، چنانکه در نظر اول مهاجرت روستائیان به شهرها یک حرکت مطلوب و به نفع آنها جلوه می‌نمود و بتظر می‌رسید که روستائیان از محل‌هایی که بازده تولیدی آنها کم است (روستا) به مکان‌هایی که دارای بازدهی مطلوب و مثبت و در حال افزایش است (شهر) مهاجرت می‌کنند. شاید این مسئله در برخی از کشورها و در دوره‌های معینی که تقاضا برای

کارگر صنعتی زیاد بود، صادق باشد، ولی در جامعه ایران و خصوصاً " در دوره مورد نظر که نرخ مهاجرت روستائیان از روستا به شهر بالاتر از نرخ نقاضا برای نیروی کار در شهر بود، این مسئله موجب بس — روز مشکلات عدیده فردی و اجتماعی بسیار مانند بیکاری، فقر، حاشیه نشینی، بزهکاری و ... می‌شد. " مهاجرت روستائیان به شهرها در قرن نوزدهم رانمی‌توان و نباید با این نوع مهاجرت‌ها در زمان ماقایسه کرد. صنعت قرن نوزدهم به موازات این مهاجرت پیش می‌رفت و روستائیان اندک اندک در آن صنایع شغلی می‌یافتند و گذشته از آن احتیاج به کارگر در صنایع بیشتر و درجه مهاجرت کمتری مورد لزوم بود، ولی امروزه در همه ممالک در حال توسعه، هجوم روستائیان سریعتر از تأسیس صنایع جدید انجام می‌گیرد و کار در این صنایع نیز به مهارت زیاد نیاز دارد. " (۳۴)

باروی کار آمدن سلسله قاجار نفوذ دول توسعه طلب در ایران بیشتر شد. استعمار روس و انگلیس از شمال و جنوب وارد ایران شدند و کشور ایران را به صورت یک کشور نیمه مستعمره درآوردند. در زمان فتحعلی شاه، جنگهای طولانی و پرهزینه با روسها باعث ضعف دولت مرکزی و اضمحلال اقتصادی کشور گردید. در این دوران ورود بازرگانان و سرمایه‌داران غربی که تحت حمایت دولت های روس و انگلیس بودند آغاز، و با سرعت زیادی افزایش یافت و در نتیجه اقتصاد سنتی ایران به بازارهای خارجی وابسته شد. وابستگی اقتصادی ایران به کشورهای خارجی علی الخصوص ممالک قدرتمند روز بروز بیشتر شد. " بدین ترتیب که تولید مواد اولیه، که مورد نیاز بازارهای جهانی بود (مانند ابریشم و پنبه)، مورد توجه خاص قرار گرفت و در مقابل، در اثر ورود کالاهای خارجی مشابه، مخصوصاً "منسوجات، کارخانه‌های تولیدی کشور یکی بعد از دیگری تعطیل شد و اقتصاد کشور کاملاً به تصمیم‌گیری سیاستهای خارجی وابسته شد. " (۲۵) در این باب اخذ چند شاهد از گنج شایگان بی‌مورد نیست.

۱- کارخانه ریسمان ریسی که در سال ۱۳۱۲ توسط مرحوم مرتضی قلی خان صنیع الدوله باماشینهای بسیار گران قیمت ایجاد شد و در ابتدا محصولات آن اعلاء بود ولی بامال التجاره خارجه از حیث قیمت نتوانست رقابت نماید و بسته شد.

۲- کارخانه چینی سازی حاج محمد حسین امین دارالضرب در تهران و کارخانه حاجی عباسعلی و حاجی رضا در تبریز که به واسطه دسایس روسها بهم خورد و قریب صد هزار تومان به مشارالیه ضرر وارد آورد.

۳- کارخانه ریسمان ریسی در ۱۳۲۵ که بعد از چندی از کارمانند و وسایل آن به مبلغ ۹۵ هزار تومان از مسکو خریداری شده بود، به ده هزار تومان فروش رفت.

۴- کارخانه کبریت سازی در سال ۱۳۰۸ در نزدیکی تهران توسط کمپانی روس که نتوانست با کبریت اتریش و سوئد رقابت کند بسته شد و نمونه های دیگری که هریک به دلایلی از این دست تعطیل شده اند. (۲۶)

افزایش این وابستگی و تعطیل شدن صنایع ابتدایی و کوچک به مرور زمان شدیدتر شد تا اینکه زمانی ۹۵ درصد از کل صادرات ایران شامل صادرات نفت بود و در مقابل کلیه کالاها و محصولات مورد نیاز اعم از کالاهای ضروری و یا کالاهای لوکس و غیر ضروری و ماشین آلات و کارخانه های مونتاژ و غیره، همه از بازارهای خارجی وارد ایران می شدند. این وابستگی شدید با ابعاد گسترده در زمینه های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی باعث گردید که تمام سیاست ها در ابعاد و زمینه های مختلف در جهت رفع نیازهای بازارهای خارجی و تصمیمات دول قدرتمند اتخاذ شود.

باتوجه به موقعیت تاریخی اجتماعی ایران که مختصراً "بسه آن اشاره شد و مسئله انحصارات بین المللی و سیاست های اقتصادی استعماری آنها در کشورهای نظیر ایران، باید به مسئله صنعتی شدن

و جذب نیروی کار بخش کشاورزی ، برای تقویت بخش صنعت ، با تعمق بیشتری بنگریم ، با اضافه اینکه این نوع صنعتی شدن به نیروی انسانی متخصص بیش از کارگر ساده‌ای که از بخش کشاورزی به این بخش منتقل می‌شود ، نیازمند است . بنابراین قدر مسلم آن است که صنعت ایران با توجه به تمام خصوصیات که ذکر شد جوابگوی سیل مهاجرین روستایی به شهرها نبود و در نتیجه علاوه بر بیکاری آشکار و چشمگیر باعث ایجاد مشاغل کاذب شهری مانند : فروش بلیط بخت آزمائی ، سیگار فروشی ، روزنامه فروشی ، سوداگری ، واسطگی ، دلالی و گردید.

علاوه بر آن در کشورهای نظیر ایران که صنعتی شدن در آنها با مسائل گوناگون ، از آن دست که آمد ، مواجه است ، صنایع ساختمانی رشد فوق العاده‌ای دارد . در درجه اول بعلت سرمایه‌گذاری کسه روی زمین و زمین بازی می‌شود ، و دوم به دلیل مصون بودن از رقابت با انحصارات بین المللی و دلایل دیگر از جمله افزایش درآمد ، افزایش جمعیت در شهرها و غیره دکتر بهنام و دکتر راسخ در این مورد می‌نویسند : " از صناعات ممالک تازه به راه توسعه افتاده ، آن که بیش از همه نیروی جذب تازه آمدگان را دارد ، صنایع ساختمانی است . رونق اینها علل چند دارد : یکی آنکه این گونه صنایع ، بیش از صنایع دیگر از رقابت خارجی مصون است و دوم آنکه بیش از هر کار دیگر مستلزم پایه‌ریزی ، چون ساختمان ، راه ، بندر و عمارات مختلف است ، علت سوم ارج و بهای خاصی است که زمین در اینگونه نظام اقتصادی حائز است . " (۲۷)

" در اکثر کشورهای توسعه نیافته زمین به اندازه کافی برای گسترش شهرها وجود دارد ، ولی در مراکز شهرها آنچنان که باید از زمینهای شهری استفاده موثر نمی‌شود ، در نتیجه قیمت زمینها بنحوناهنجاری در مسیر صعودی است ، به طوری که در بعضی جاها ، حتی قیمت زمین

چندین برابر هزینه‌های تمام شده ساختمان است. " (۲۸) مثلاً" در مورد تهران بیشترین عامل گرانی زمین، سفته بازی و سوداگری و زمین‌خواری بوده است. به گفته احسان نراقی، در سال ۱۳۳۹ هزار بنگاه معاملاتی در شهر تهران به معاملات زمین مشغول بوده‌اند و مساحت زمین مورد معامله در همان سالها ۲۵ هزار هکتار بوده است در صورتیکه سطح اشغال شده تهران در آن سال ۱۳ هزار هکتار بیشتر نبوده است. (۲۹)

طبق گزارش تهران اکونومیست، تنها حجم عملیات بانک رهنی با رشدی معادل ۵۹ درصد از ۳۶/۱ میلیارد ریال در پایان سال ۱۳۵۳ به ۵۷/۷ میلیارد ریال در پایان سال ۱۳۵۴ افزایش یافته است. (۳۰) بنابراین قدر مسلم آن است که در دوره مورد بحث یکی از سودآورترین سرمایه‌گذاری‌ها، سرمایه‌گذاری در بخش ساختمان و زمین بوده است. این مسئله از اهمیت قابل ملاحظه‌ای برخوردار است، چراکه در سایر بخش‌های تولیدی اثرگذار بوده است. یکی از اشکالات پیشرفت آن، افزایش موقتی دستمزد کارگران بدون تخصص در شهرها می‌گردید و در نتیجه هجوم بی‌رویه روستائیان به شهرها که از رکود و تزلزل بخش کشاورزی رنج می‌بردند. سعید زاهد در بررسی مختصری که درباره علل مهاجرت‌های داخلی در ایران انجام داده است، عوامل دفع‌کننده مهاجرین از روستا به شهر را اصلاحات ارضی، ایجاد شرکت‌های سهامی زراعی و تعاونی تولید، ایجاد شرکت‌های کشت و صنعت که اکثر زمین‌های کشاورزی را تصاحب کردند، حمایت از محصولات صنعتی و بالاخره اسکان عشایر دانسته است. او درباره عوامل جذب‌کننده شهری می‌نویسد که توزیع نامتعادل ثروت، حمایت از اقتصاد شهری در مقابل اقتصاد روستایی، که منجر به سرازیر شدن سرمایه‌ها به شهرها می‌شود، ایجاد اشتغال‌های کاذب شهری و بورس بازی زمین، عواملی است که موجب مهاجرت سریع کارگران روستایی، که در اثر عوامل رکودی بیکار شده‌اند، به شهرها می‌شود. (۳۱)

نتیجه‌گیری :

به دلیل وجود عوامل دافعه روستایی و جاذبه شهری که منجر به مهاجرت روستائیان به شهرها گردید و ذکر آن به طور مختصر گذشت، جمعیت شهری ایران در طول ۲۰ سال بین سرشماریهای ۱۳۲۵ تا ۱۳۵۵ از ۵۹۵۰ هزار نفر به ۱۵۸۵۴ هزار نفر یعنی حدود سه برابر افزایش می‌یابد. تهران تنها شهر بیش از یک میلیون نفری ایران بعنوان یکی از مراکز مهم مهاجری پذیرد در سال ۱۳۳۵ حدود ۲۵/۴ درصد کل جمعیت شهری ایران را در خود جای داده بود. این نسبت بعد از ده سال به ۲۷/۸ درصد و پس از بیست سال به ۲۸/۶ درصد رسید. قدر مطلق این افزایش در ده سال اول ۱۲۱۰ هزار نفر و در ده سال دوم ۱۵۵۰ هزار نفر بوده است. در دهه ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ جمعیت سه شهر بزرگ ایران یعنی مشهد، اصفهان و تبریز از مرز نیم میلیون نفر گذشت. بدون احتساب چهار شهر بزرگ مذکور که از مراکز عمده پذیرنده مهاجرین روستایی محسوب می‌شوند تعداد شهرهای بیش از ۱۰۰ هزار نفر جمعیت از ۹ واحد با جمعیت ۱۴۴۹۸۹۷ نفر به ۱۸ شهر با جمعیت ۳۳۹۷۸۲۵ نفر جمعیت افزایش یافته و بیش از دو برابر گردید. در بین سالهای ۱۳۲۵ تا ۱۳۵۵ تعداد شهرهای ایران از ۱۸۶ شهر به ۳۷۳ واحد شهری یعنی دو برابر افزایش یافته است. (۳۲)

همچنین بر اساس داده‌های آماری، جمعیت شهری در ایران در سالهای مختلف سرشماری نسبت به جمعیت روستایی از رشد چشمگیری برخوردار بوده است، به طوریکه در سال ۱۳۲۵ جمعیت ساکن در شهرهای ایران ۵۹۵۳۵۶۳ نفر و جمعیت ساکن در مراکز روستایی ۱۳۰۰۱۱۴۱ نفر بوده است. در سال ۱۳۴۵ جمعیت شهری ایران ۹۷۹۴۲۴۶ نفر و جمعیت ساکن در روستاها ۱۵۹۹۴۴۷۶ نفر می‌باشد. همچنین طبق سرشماری سال ۱۳۵۵ در این سال جمعیت ساکن در شهرها ۱۵۸۵۴۶۸۰ نفر و جمعیت ساکن در روستاها ۱۷۸۵۴۰۶۴ نفر است. چنانکه ملاحظه می‌شود در سال

۱۳۳۵ جمعیت شهری ایران نسبت به جمعیت روستایی آن $۳۱/۴$ درصد در مقابل $۶۸/۶$ درصد بوده، در حالی که این رقم ده سال بعد (۱۳۴۵) ۳۸ درصد در مقابل ۶۲ درصد می باشد و در سال ۱۳۵۵ نسبت جمعیت شهری و روستایی ۴۷ درصد در مقابل ۵۳ درصد از افزایش چشمگیری برخوردار است.

در مورد تعداد مطلق جمعیت کشور و رشد طبیعی آن در سالهای مورد نظر لازم است یادآوری شود که جمعیت کل کشور در سال ۱۳۳۵ تعداد ۱۸۹۵۴۷۰۴ نفر بوده است و ده سال بعد یعنی در سال ۱۳۴۵ این رقم به ۲۵۷۸۱۰۹۰ نفر و در سال ۱۳۵۵ تعداد جمعیت مطلق کشور به ۳۳۵۹۱۸۷۵ نفر رسیده است. (۳۳) با توجه به آمارهای مذکور می بینیم که از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ یعنی ده سال بین دوسرشماری افزایش جمعیت کل کشور ۶۸۲۶۳۸۶ نفر بوده که تعداد ۳۸۸۶۸۳۷ نفر آن در شهرها افزایش یافته و تعداد ۲۹۳۹۵۴۹ نفر دیگر افزایش جمعیت روستایی بوده است. همچنین از سال ۱۳۴۵ تا سال ۱۳۵۵ این افزایش جمعیتی ۷۸۱۰۷۸۵ نفر بوده که ۶۲۰۰۲۳۰ نفر آن افزایش جمعیت شهری و فقط ۱۶۱۰۵۵۵ نفر باقیمانده از آن به روستاها اختصاص داشته است. با توجه به اینکه براساس سرشماری سال ۱۳۵۵ میانگین تعداد خانوار شهری $۴/۸$ نفر و میانگین تعداد خانوار روستایی $۵/۲$ نفر بوده است و نیز با توجه به اینکه تعداد مطلق جمعیت روستاها در هر سه سرشماری مذکور بیش از تعداد مطلق جمعیت شهرها بوده است لذا افزایش جمعیت در روستاها ی کشور باید بیسش از افزایش آن در شهرها بوده باشد، در حالیکه براساس آمارهای ذکر شده دیده می شود که در مقطع زمانی مورد نظر، افزایش جمعیت در شهرها بیشتر از روستاها بوده است. پس ملاحظه می شود که گسترش شهری و افزایش جمعیت شهرها در دوره مورد بحث بسیار چشمگیر است، در حالیکه افزایش جمعیت روستایی در مقایسه با افزایش جمعیت در کل کشور و نیز افزایش آن در شهرها ناچیز بوده است. از آمارهای فوق می توان به دنتیجه دست

یافت : اول اینکه افزایش درصد جمعیت شهری نسبت به جمعیت روستایی در بین سال‌های مذکور عمدتاً " به دلیل مهاجرت های روستایی در جامعه ایران بوده است. البته قابل ذکر است که رشد جمعیت شهری را نمی‌توان تماماً " به حساب مهاجرت های روستایی گذاشت ، زیرا درصد کمی از افزایش جمعیت شهری به دلیل تقسیمات جدید کشاوری در اثر گسترش روستاها بوده است که کم کم به مراکز شهری تبدیل شده‌اند. دوم اینکه چنانچه ملاحظه شد این افزایش جمعیت شهری در دهه ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ نسبت به دهه قبل یعنی ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ از رشد بیشتری برخوردار بوده است و در نتیجه می‌توان گفت که نرخ مهاجرت روستائیان به شهرها در دهه دوم یعنی بعد از اصلاحات ارضی فزاینده بوده است. (۳۴) چنانکه تعداد مهاجرین بین سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ یک میلیون و ششصد و سی هزار نفر بوده و در دهه ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ سه میلیون و سی و دو نفر یعنی حدود دو برابر افزایش یافته است. (۳۵)

به‌طور کلی می‌توان گفت که مهاجرت های روستائیان به شهرها در ایران بعد از اصلاحات ارضی عمدتاً " به دلیل رکود و اضمحلال کشاورزی سنتی صورت گرفته است. قطعه‌قطعه شدن اراضی مزروعی، ضعف اقتصادی زارعان جهت سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی ، رشد جمعیت روستایی و در نتیجه ازدیاد نیروی کار در روستا از یک طرف و توسعه صنعت ساختمان ، پیدایش و رشد مشاغل کاذب شهری ، اختلاف دستمزد کارگران شهری و روستایی ، اختلاف سطح زندگی در جوامع شهری و روستایی از طرف دیگر مهمترین علل مهاجرت های سیل‌آسای روستائیان به شهرها محسوب می‌شود. " ... بدین ترتیب نتیجه سه اصلاحات ارضی در روستا فروپاشی روابط سنتی تولید و عدم جایگزینی روشها و مناسبات جدید تولید به جای آن بود. " (۳۶)

عدم امکانات رفاهی ، بهداشتی ، آموزشی ، تفریحی و و یا ضعف این امکانات در روستاها و رشد نسبی امکانات مذکور در جوامع

شهری عمدتاً "به دلیل افزایش درآمد نفت از دهه ۱۳۴۰ و به طور کلی وجود مظاهر و جاذبه های زندگی شهری باعث تشدید موج مهاجرت در دوره مورد نظر در جامعه ایران می باشد. گرچه برخی سیاستهای دولت بعد از اصلاحات ارضی مانند: ایجاد سپاه دانش، سپاه بهداشت، تأسیس شرکتهای مختلف روستایی و ظاهراً "مبتنی بر رفاه و نیازهای اقتصادی، آموزشی، بهداشتی و روستائیان استوار بود، ولی نتوانست فاصله عمیقی را که بین جامعه شهری و جامعه روستایی ایران وجود داشت از بین برده و یا حتی این فاصله را کم کند. علاوه بر این در نتیجه ارتباطی که بین روستا بعنوان فرستنده مهاجر و شهر بعنوان پذیرنده مهاجر به دلیل اقدامات انجام شده، فوق الذکر بعمل آمد، سیل مهاجرت های روستائیان را به جانب شهرها در دوره مذکور قوی تر و افزونتر نمود.

یادداشت‌ها

- ۱- ماهنامه سخن - شماره ۸ مقاله نگاهی به برخی مسائل جهان سوم، نوشته ترانه پدرشاهی .
- ۲- مقدمه برج‌نامه‌شناسی ایران - ص ۱۱ و ۱۲ .
- ۳- فرهنگ اصطلاحات اقتصادی - اجتماعی ، ص ۲۵۵ .
- ۴- اصلاحات ارضی و واحدهای دسته جمعی تولید - ص ۹ .
- ۵- دینامیسم اجتماع - ص ۶۱ .
- ۶- برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به اصلاحات ارضی و واحدهای دسته جمعی تولید - ص ۳۵ ، ۲۹ ، همچنین جامعه‌شناسی روستایی ایران - ص ۱۵۲ ، ۱۵۰ ، همچنین جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران - ص ۱۸ ، ۱۱۰ .
- ۷- جامعه‌شناسی روستایی ایران - دکتر خسرو خسروی ، ص ۱۵۳ .
- ۸- جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران - ص ۱۱۰ ، ۱۰۹ .
- ۹- همان ص ۸۷ .
- ۱۰- همان ص ۱۱۷ .
- ۱۱- اصلاحات ارضی و واحدهای دسته جمعی تولید - ص ۹ .
- ۱۲- مقدمه برج‌نامه‌شناسی ایران - ص ۲۰۲ .
- ۱۳- اصلاحات ارضی و واحدهای دسته جمعی تولید - ص ۱۳۰ .
- ۱۴- جامعه‌شناسی روستایی ایران - دکتر خسرو خسروی ، ص ۱۰۰ .
- ۱۵- همان ص ۱۱۱ .
- ۱۶- همان ص ۱۵۶ .
- ۱۷- براساس مشاهدات نگارنده در برخی از روستاهای استان همسایگان در سالهای ۵۲ و ۵۳ عده‌ای از کشاورزان از اعتبارات شرکت‌های تعاونی روستائی به صورت جنسی استفاده می‌نمودند .

- ۱۸- برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به کتاب بنه تألیف دکتر جواد صفی نژاد.
- ۱۹- جامعه شناسی روستایی ایران - دکتر خسرو خسروی ، ص ۷۵ .
- ۲۰- اقتباس از نامه علوم اجتماعی دوره ۱ شماره ۲ مقاله طبقات اجتماعی - مشخصات جمعیتی خانوار و تحرک اجتماعی در سه روستای فارس .
- ۲۱- برای اطلاعات بیشتر به منابع زیر رجوع شود:
- الف - جامعه شناسی روستایی ایران - دکتر خسرو خسروی .
- ب - اصلاحات ارضی و واحدهای دسته جمعی تولید - ص ۲۱۶ ، ۱۲۵ .
- ج - جامعه شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران - ص ۲۳۴ به بعد .
- ۲۲- نامه علوم اجتماعی دوره ۱ شماره ۲ مقاله هنر و صنعت قالیبافی - ص ۱۵۴ ، ۱۵۵ .
- ۲۳- مقدمه برجامعه شناسی ایران - ص ۲۳۵ .
- ۲۴- جمعیت شناسی عمومی - دکتر جمشید بهنام ، جلد اول ص ۱۳۴ .
- ۲۵- درآمدی به اقتصاد شهری - ص ۱۳۶ .
- ۲۶- گنج شایگان - سید محمد علی جمشید - ص ۹۶ ، ۹۳ .
- ۲۷- مقدمه برجامعه شناسی ایران - ص ۶۳ .
- ۲۸- مقدمه ای برجامعه شناسی شهری - ص ۱۳۳ .
- ۲۹- سخنرانی دکتر احسان نراقی در سمینار بررسی مسائل شهر تهران - موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران .
- ۳۰- تهران اکونومیست - شماره ۱۱۷۷ .
- ۳۱- درآمدی به اقتصاد شهری ، ص ۱۳۶ .
- ۳۲- نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز - مقاله مهاجرت از روستا به شهر در ایران ، ص ۲۹ .

- ۳۳- سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۴۵ و نیز سال ۱۳۵۵، مرکز آمار ایران .
- ۳۴- آمار سالهای مختلف به صورت خام از کتاب جمعیت و شهرنشینی در ایران اقتباس شده است.
- ۳۵- درآمدی به اقتصاد شهرنشینی ، ص ۱۳۸ .
- ۳۶- شهرنشینی در ایران ، ص ۵۹ .

منابع و مأخذ

- ۱- آیرملو رضا
نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه تبریز، شماره ۱۳۲، مقاله
مهاجرت از روستاها به شهرها در ایران
- ۲- آیرملو رضا
نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه تبریز، شماره ۱۳۳، مقاله
مهاجرت از روستاها به شهرها در ایران
بخش ۲ تحلیل علل مهاجرت
- ۳- ازکیا مصطفی
جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی
روستایی ایران - انتشارات اطلاعات،
چاپ اول ۱۳۶۵.
- ۴- ادیبی حسین
مقدمه بر جامعه‌شناسی شهری - انتشارات
شبگیر، چاپ اول ۱۳۵۵.
- ۵- بهنام جمشید و دیگران
مقدمه بر جامعه‌شناسی ایران - شرکت
سهامی انتشارات - خوارزمی - چاپ
سوم ۱۳۴۸.
- ۶- بهنام جمشید
جمعیت‌شناسی عمومی جلد اول انتشارات
دانشگاه تهران، موسسه مطالعات و
تحقیقات اجتماعی - مهرماه ۱۳۴۱.

- ۷- پدرشاهی ترانه
ماهنامه سخن شماره ۸ سال ۸ سال ۱۳۴۸
مقاله‌نگاهی به برخی مسائل جهان سوم.
- ۸- پرهام باقر
نامه علوم اجتماعی دوره ۱ شماره ۲
بهمن ماه ۱۳۴۸ مقاله هنر و صنعت
قالیبافی .
- ۹- پورافضلی حسن و دیگران
 اصلاحات ارضی و واحدهای دسته جمعی
 تولید - انتشارات پیام ، سال ۱۳۵۴.
- ۱۰- پبیته ژان ترجمه
 دکتر محمد مومنی کاشی
 مهاجرت روستائیان - سازمان انتشارات
 و آموزش انقلاب اسلامی ، چاپ اول ،
 ۱۳۶۹.
- ۱۱- ترابی علی اکبر
 دینامیسم اجتماع - شرکت چاپ میهن
 تبریز - چاپ دوم ، آذرماه ۱۳۵۱.
- ۱۲- تهران اکونومیست
 شماره ۱۱۷۷ ، شنبه ۱۸ دیماه سال ۱۳۵۵
مقاله کشاورزی پایه اساسی اقتصاد
فرانسه .
- ۱۳- جمالزاده سید محمد علی
 گنج شایگان - انتشارات کاوه ، برلین
 ۱۳۵۵.
- ۱۴- خصامیان فرخ و دیگران
 شهرنشینی در ایران - انتشارات آگاه ،
 ۱۳۶۳.

نشریهء دانشکدهء ادبیات و علوم انسانی	۲۵۸
جامعه‌شناسی روستایی ایران - انتشارات پیام ، چاپ سوم ۱۳۵۸.	۱۵- خسروی خسرو
جامعهء دهقانی در ایران - انتشارات پیام - چاپ اول ۱۳۵۷.	۱۶- خسروی خسرو
جمعیت و شهرنشینی در ایران - جلد اول، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران - چاپ اول ۱۳۷۰.	۱۷- زنجانی حبیب ا....
فرهنگ اصطلاحات اقتصادی - اجتماعی، ترجمه و تألیف: انتشارات مازیار ، سال ۱۳۵۴، چاپ اول. م . آزاده	۱۸- سووه توماس
بنه - انتشارات توس ، چاپ سوم ۱۳۵۵.	۱۹- صفی نژاد جواد
درآمدی به اقتصاد شهری - مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول ۱۳۶۴.	۲۰- عابدین سعید درکوش
<u>نامه علوم اجتماعی دوره ۱ شماره ۲</u> <u>بهمین ماه ۱۳۴۸، مقاله طبقات اجتماعی،</u> <u>مشخصات جمعیتی خانوار و تحرک</u> <u>اجتماعی در سه روستای فارس .</u>	۲۱- عجمی اسماعیل
<u>سخنرانی منتشر شده در سمینار بررسی</u> <u>مسائل شهر تهران در اردیبهشت ماه ۴۱،</u> <u>موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.</u>	۲۲- نراقی احسان

۲۳- سازمان برنامه و بودجه - سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال
مرکز آمار ایران .
۱۳۴۵

۲۴- سازمان برنامه و بودجه - سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال
مرکز آمار ایران .
۱۳۵۵